

РОЗДІЛ 3. МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ

Іменник як частина мови

Іменник (имя существительное) – це частина мови, що називає предмети, істоти, явища природи, узагальнені ознаки або дії і відповідає на питання *хто?* *що?* Наприклад: *парта, біолог, дощ, читання*. Іменники мають граматичні категорії роду (чоловічого, жіночого, середнього), числа (однина, множина), відмінка. Змінювані іменники поділяються на чотири відміни. До першої відміни належать іменники чоловічого, жіночого роду на **-а, -я** (*Марія, фірма*); до другої – чоловічого роду з нульовим закінченням (*бюджет*), закінченням **-о** (*Дніпро*), середнього роду із закінченням **-о, -е, -я** (*знання, поле, місто*); до третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням та іменник *мати* (*швидкість, радість*); до четвертої відміни належать іменники середнього роду, що мають закінчення **-а, -я** і при відмінюванні приймають суфікси **-ат, -ят, -ен** (*ім'я – імені, дівча – дівчати, ягня – ягняти*). Іменники першої та другої відміни поділяються на три групи – тверду (*степ, студент*), м'яку (*зоря, день*), мішану (*межа, площа*).

В українській мові є іменники, які не належать до жодної з названих відмін: 1) загальні і власні назви іншомовного походження на **-а**: *бра, Нікарагуа*; на **-о**: *трюмо, Токіо*; на **-у (ю)**: *рагу, Баку*; на **-е (є)**: *фойє, Данте*; на **-і (ї)**: *леді, Кутаїсі, Луї*; 2) іншомовні загальні назви осіб жіночої статі та імена і прізвища з кінцевим приголосним: *міс, місіс, мадам, Жаклін*; 3) іншомовні імена і прізвища з кінцевими наголошеними голосними **-о, -а, -я**: *Золя, Ніколя, Дюма*; 4) російські прізвища на **-их, -ово**: *Черних, Сірих, Острово*; 5) українські жіночі прізвища на **-о** і приголосні: *Галина Грищенко, Надія Вихованець*; 6) буквені та комбіновані абрєвіатури: *СБУ, ФІФА, міськвнo*.

Іменники за значенням поділяються на конкретні (*університет*), абстрактні (*навчання*); власні (*Київ*), загальні (*місто*); істоти (*людина*), неістоти (*документ*); збірні (*студентство*) та одиничні іменники (*зернина – зерно*); речовинні іменники (*сіль*).

Іменник може виконувати синтаксичну роль підмета, означення, іменної частини складеного присудка, обставини, додатка.

Категорія роду іменників у сучасній українській мові

Всі іменники у формі однини (і відмінювані, і невідмінювані) мають категорію роду: *Київ* – чол. р., *Одеса* – ж. р., *Запоріжжя* – сер. р., *пенальті* – сер. р., *По* (ріка) – ж. р.

Родові значення в українській мові виражаються морфологічними, словотвірними, синтаксичними та лексичними (семантичними) засобами.

До морфологічних засобів належить система закінчень. Кожний рід має свою типову систему закінчень: чоловічий - **-о, -а, -у, -о, -ом, -і** (*Дніпро*); жіночий – **-а, -и, -і, -у, -ою, -і** (*вода*); середній - **е, -я, -ю, -е, -ем, -і** (*поле*).

Словотворчий засіб полягає в тому, що окремі суфікси надають похідному іменникові значення певного роду: а) іменники з суфіксами **-тель, -ик/-ник, -ич, -ин, -ак** мають чоловічий рід (*вихователь, лісник, грузин, степняк*); б) іменники з суфіксами **-к(а), -иц(я), -их(а), -ух(а), -ад(а)** мають жіночий рід (*вчителька, молодиця, ковалиха*).

Синтаксичний засіб виявляється в системі узгодження прикметників, дієприкметників, дієслів минулого часу з іменниками в тексті (*теплий дощик, наше село*).

Лексичний (або лексико-семантичний) засіб реалізується лише в іменниках назвах осіб та тварин (*батько – мати, брат – сестра, син – дочка, хлопчик – дівчинка*).

Основними засобами вираження родових значень в українській мові є морфологічний і синтаксичний. Словотвірний та лексичний – є допоміжними.

До **чоловічого роду** належать: 1) більшість іменників з кінцевим приголосним основи (*степ, вітер, гараж*), за винятком іменників жіночого роду; 2) частина іменників на **-а (-я)**: *Ілля, Микола*; 3) деякі іменники на **-о**: *батько, Павло, Дніпро*.

До **жіночого роду** належать: 1) більшість іменників на **-а (-я)**: *премія, партія, Оксана*; 2) частина іменників на приголосний: *ніч, тінь, радість*.

До **середнього роду** належать: 1) іменники з закінченням **-о, -е**: *село, срібло, море, поле, олово*; 2) частина іменників на **-а (-я)**: *насіння, життя, ягня, дівча*.

Трирядна система категорії роду не охоплює всіх іменників мови. За її межами залишилися іменники, що мають форму тільки множини (парного роду): *ножиці, ворота, Карпати* та ін.

До іменників **спільного роду** відносяться такі, в яких рід не розрізняється (*староста, базика, трудяга, плакса*). До цієї групи зараховують невелику кількість іменників зі значенням особи найчастіше за негативною ознакою, що мають закінчення **-а** (*тисака, читака, посіпака, рубака*), а також українські прізвища на приголосний (*Стефаник, Федькович*), на **-ко** (*Франко, Шевченко*), невідмінювані іншомовні прізвища на голосний (*Дюма, Рабле*), пестливі імена на **-а, -я** (*Шура, Женя*). Не належать до спільного роду іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб жіночої статі за посадою або професією: *декан, ректор, педагог, професор*. Оскільки вони не мають жіночого відповідника типу *автор – авторка, учень – учениця*, то легко заступають позицію жіночого відповідника при номінації осіб жіночої статі: *прийшла декан Шавкун; виступає доцент Іванова*. Але це не значить, що вони набули ознак жіночого роду, бо в тексті вони поєднуються лише з формою жіночого роду дієслів минулого часу і не поєднуються з формами прикметників, дієприкметників, жіночого роду (можна сказати *прийшла професор, директор сказала*, але не можна сказати *дорога професор, відома доктор*).

Труднощі у визначенні роду стосуються, насамперед, іменників з нульовим закінченням, які можуть належати і до чоловічого, і до жіночого роду. Слова *аерозоль, картель, нежить, рояль, тюль, барель, шампунь*, належать до чоловічого роду, а іменники *бандероль, ваніль, вуаль, емаль, каніфоль, мігрень, папороть, розкіш* – до жіночого.

Причиною помилкового визначення роду може стати вплив російської мови: *кризис, недуг, филиал, тополь, путь, боль, летопись, Сибирь* – криза (ж.

р.), *недуга* (ж. р.), *філія* (ж.р.), *тополя* (ж. р.), *путь* (ж. р.), *біль* (чол. р.), *літопис* (чол. р.), *Сибір* (чол. р.).

Деякі іменники мають варіантні форми роду. Наприклад, чоловічий і жіночий рід: *абрикос* і *абрикоса*, *вольєр* і *вольєра*, *жираф* і *жирафа*, *зал* і *зала*, *клавіш* і *клавіша*, *мотузок* і *мотузка*.

Рід невідмінюваних іменників

Невідмінювані іменники мають лише значення роду і позбавлені морфологічних форм його вияву. Вони поділяються на родові групи за лексичним значенням.

До **чоловічого** роду належать: 1) іменники зі значенням особи чоловічої статі: *буржуа*, *рефері*, *аташе*, *порт'є*, *мес'є*, *сер*; 2) іменники – назви тварин (окрім іменника *цеце* (муха), *путасу*, *івасі* (риба), *ківі* (пташка), *окапі* (тварина родини *жирафових*), які належать до жіночого роду): *гну*, *фламінго*, *шимпанзе*, *какаду*, *жако*, *поні*, *гризлі*, *колібри*. Якщо у тексті є вказівка на самку, то допускається узгодження у жіночому роді: *Поні не відходила ні на крок від свого малюка*.

Родова приналежність деяких осіб визначається конкретним уживанням у мові. Це стосується іменників спільного роду: *мій протеже* – *моя протеже*, *мій візаві* – *моя візаві*.

До **жіночого** роду належать: 1) іменники зі значенням особи жіночої статі: *міс*, *леді*, *фрау*, *мадам*, *Данте* (ч. і ж. р.); 2) назви деяких тварин і риб: *цеце* (муха), *івасі*, *путасу* (риба); *ківі* (пташка); 3) назви деяких конкретних предметів: *авеню* (вулиця), *салямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *бере* (сорт груші).

До **середнього** роду належать невідмінювані назви неістот: *кашне*, *депо*, *таксі*, *кіно*, *морзе*, *табло*, *манто*, *фойє*, *канане*.

Частина іменників цієї групи змінила родову приналежність відповідно до родової ознаки тематичного слова. Так, до чоловічого роду належать: *сироко*, *грего*, *памперо* (назви вітру), *сулугуні* (сир), *кабукі* (театр), *багі* (гоночний автомобіль), *кантрі* (стиль музики), *барбекю* (шашлик); до жіночого – *авеню*

(вулиця), *кольрабі* (капуста), *салямi* (ковбаса), *бері-бері* (хвороба). Деякі слова мають рід в залежності від значення: *каберне* (виноград – ч. р., вино – с. р.), *сопрано* (голос – с. р., співачка – ж. р.).

Деякі невідмінювані назви істот подаються у словниках з подвійною родовою характеристикою. Наприклад, як іменники чол. і сер. роду вживаються назви деяких грошових одиниць *екю*, *ескудо*, а також слова *мачете*, *брендi*. Як жіночого і середнього роду *есперанто* (мова), *афганi* (грошова одиниця).

Розподіл невідмінюваних географічних назв між родами регулюється приналежністю географічних номенклатурних слів (*місто*, *село*, *хутір*, *озеро*, *ріка*, *країна*, *острів*, *республіка* тощо): с. рід – *місто Токіо*; ж. рід – *станція Тбілісі*; ч. рід – *чудовий курорт Сочі*, *морський порт Баку*.

За родовою назвою визначається також рід невідмінюваних назв органів преси, громадських організацій, спортивних клубів, команд тощо, наприклад: *Про це повідомила «Торонто стар»* (газета), *«Темпо» опублікував ...* (журнал), *висока Ай-Петрі* (вершина), *зелений Хоккайдо* (острів).

Рід невідмінюваних аббревіатур відповідає роду стрижневого слова: *У районі відкрита нова АЗС* (автозаправна станція); *Наш НДІ уклав кілька угод із зарубіжними університетами* (науково-дослідний інститут).

У розряді аббревіатур діє два способи вияву категорії роду: 1) за формою роду опорного іменника словосполучення: *АТС* – ж. р., бо опорний іменник *станція* має ж. р.; 2) за характером кінцевих звуків аббревіатур: твердий приголосний маркує чол. р. (*загс*, *ВАК*), голосний **-а** ж. р. (*ДАТА* – *дуплексна абонентська телеграфна апаратура*), голосний **-о** – сер.р. (*НАТО*). Це породжує варіантність (*райвно* – чол. р. і сер. р., яка свідчить про те, що категорія роду в розряді аббревіатур нині знаходиться в процесі становлення).

Слово *ВАК* вживається як невідмінюваний іменник жіночого роду і як відмінюване слово чоловічого роду: *Рішенням ВАКу (Вищої атестаційної комісії) йому присвоєно звання кандидата юридичних наук* (розмовний варіант). *У 1992 році розпочала роботу ВАК України* (вживається в офіційно-діловому стилі).

Категорія роду іменників у ділових паперах

В офіційно-діловому мовленні граматичний рід виконавців дій, назв осіб за професією, посадою, званням та ін. частіше, ніж в інших стилях, не відповідає статі. При виборі однієї з форм роду, в офіційно-діловому стилі, слід орієнтуватися на такі правила:

1. Офіційними, основними назвами посад, професій і звань є іменники чоловічого роду: *директор, дипломат, ректор, міністр, нотаріус, прокурор*. Ці слова вживаються для позначення чоловіків та жінок і підкреслюють не стать людини, а її службове і соціальне становище. Наприклад: *Нараду провела декан (чол. р.) факультету О.М.Пащенко; Декан (чол. р.) факультету О.К.Гринчишин ознайомив викладачів з новими правилами вступу до університету.*

2. Значна частина слів може утворювати паралельні форми чоловічого і жіночого роду: *журналіст – журналістка, студент – студентка, аспірант – аспірантка, лікар – лікарка, лаборант – лаборантка, поет – поетеса, дипломник – дипломниця*. Наведені слова жіночого роду є цілком літературними відповідниками, але їм надається перевага в художньому, публіцистичному, розмовному стилях.

Деякі форми слів (ж. р.) із суфіксами **-к(а), -ш(а), -их(а)** не відповідають нормам літературної мови: *керівничка, фізичка, сторожиха, бригадирша, професорша, дикторша*. Ці іменники використовуються у розмовно-просторічному мовленні. Обмежене вживання цих слів зумовлене також тим, що ці форми означають посаду жінки і найменування дружини за чоловіком. Все це створює двозначність, що не допускається в діловому стилі.

3. Відсутні відповідники жіночого роду у всіх складних назвах посад, звань: *головний бухгалтер, віце-прем'єр, старший викладач, статист-дослідник, змінний майстер* тощо.

4. Текст набуває офіційного характеру, якщо слова, залежні від найменування посади, узгоджуються з цим найменуванням у формі чоловічого роду і в тих випадках, коли мова йде про жінок: *Головний лікар дозволив...; Змінний черговий інженер завершив роботу...*

Проте, якщо у документі зазначено прізвище жінки, яка займає названу посаду, то підпорядковані дієслова узгоджуються з прізвищем і вживаються у формі жіночого роду, наприклад: *Головний бухгалтер Кравченко Галина Іванівна дозволила видачу грошей; Директор Іванова В.П. оголосила подяку...*

Але висловлювання типу «*наша директор сказала*», «*наш головний бухгалтер дозволила*» не відповідають нормам літературної мови.

5. Вживання найменувань жіночого роду виправдано в тих випадках, для яких вказівка на стать є бажаною, але не може бути виражена іншими засобами. Наприклад: *Успіхи українських гімнасток є закономірними.*

6. Форми жіночого роду можуть використовуватись у випадках, коли назви посад, професій стосуються переважно жінок, або чоловічі відповідники мають інші позначення: *домогосподарка, кастелянка (каштелянка), манікюрниця, доярка, балерина, закріпилася пара медсестра - медбрат.*

7. Помилковим є вживання в офіційно-ділових паперах найменування осіб за такими ознаками, як місце проживання, місце роботи або статус: *заводчани, сільчани, городяни, кримчани, освітяни, циркачі.* Ці слова є розмовними варіантами офіційних складних найменувань: *працівники заводу, жителі міста, працівники навчальних закладів, артисти цирку, мешканці Криму.*

Категорія числа іменників

В українській мові іменники мають однину і множину. Переважна більшість іменників мають дві форми: *документ – документи, юрист – юристи, доказ – докази, закон – закони.* Але частина іменників має або тільки однину, або тільки множину, наприклад: *студентство, радість, Київ, цукор, вода* - однина; *парфуми, Карпати, канікули* – множина.

Для того, щоб правильно використовувати число іменника у документах, потрібно запам'ятати основні правила вживання форми однини на позначення множини.

1. Однина служить засобом узагальнення, тобто, вказує на сукупність однорідних предметів як на одне ціле, наприклад: *У нашому потязі подорож буде приємною, з першого дня пасажир тут оточений турботою; Увесь*

врожай черешні в кількості 100 тонн здано на консервний завод; Зібрано цукрового буряка на площі 10-ти гектарів. У цих випадках однина є засобом узагальнення, – турбуються не за одного, а за всіх пасажирів, цукровий буряк – усі викопані корені; черешня – усі зібрані ягоди.

Якщо ж якась невизначена кількість однорідних предметів лишається внутрішньо розчленованою, тобто вона складається з окремих одиниць і може рахуватись або вимірюватись, тоді рекомендується вживати форму множини: *Підготовлено для відправлення нову партію холодильників (Р. в., мн.); На підприємстві випускається 11 найменувань електроприладів (Р. в., мн.).*

2. Однина іменників може вказувати на те, що однакові предмети належать кожній особі або предмету: *Молоді спеціалісти, працівники, з якими укладено строковий трудовий договір, підлягають атестації тільки за їх згодою. Після закінчення курсів слухачам видається свідоцтво (не одне, а багато).*

3. У назвах установ і свят вживання форм однини (в узагальненому значенні) або множини визначається традицією.

Потрібно запам'ятати словосполучення, у яких використовуються різні форми числа:

Будинок книги, Будинок актора, Будинок вчителя, День енергетика, День машинобудівника, День шахтаря – однина, і множина - Будинок подарунків, Будинок офіцерів, Будинок учених, День працівників легкої промисловості, Міжнародний день студентів, День працівників сільського господарства.

1. Абстрактні іменники вживаються тільки в однині (право, освіта, сміх, *рух* – неправильно: *рухи поїздів*). Але, якщо абстрактні іменники набувають конкретного вияву якості, дії, стану, тоді вони вживаються у формі множини: *Політичні сили пропонують...; У разі виявлення пустот у металі заготовка бракується.*

Для дипломатичних документів характерним є використання деяких іменників тільки у формі множини. Наприклад, тільки у формі множини використовуються слова *свободи (політичні, профспілкові), сили (миру, війни, політичні), сторони (держави, договірні), потреби (народу, суспільства), позиції (політичні)* та ін.

2. Деякі речовинні іменники набувають форми множини, коли позначають види, сорти, типи речовин, вироби з цієї речовини, велику кількість чогось або є термінами: *високосортні сири, технічні масла, мінеральні солі, сухі вина, високоякісні сталі*. Таке вживання форми множини не є порушенням норм літературної мови.

Проте, з цими правилами рахуються далеко не завжди. У мові службових документів реєстр іменників, які позначають множину, а вживаються у формі однини, і навпаки, часто непомірно розширюється, наприклад: *Придбали нову шкіряну мебель* (правильно – *меблі*); *Фірмою закуплено багато рибної консерви* (треба *рибних консервів*).

У цей реєстр потрапляють назви побутових предметів, найменування різних виробів, товарів та ін. Особливо недоречною буває однина, коли тут же вказується кількість цих предметів: *Було вибрано дитячого костюма* (треба *дитячих костюмів*) *у кількості 55 штук*.

Потрібно пам'ятати, що коливання у виборі однини і множини не зводиться до протиставлення «один предмет – багато предметів», а може бути пов'язано зі стилістичними функціями слова. Наприклад, слово *пісок* має тільки значення речовини (*морський пісок*), а слово *піски* позначає «простір, покритий піском». Форма слова *морози* у порівнянні з формою *мороз* вживається для позначення інтенсивності дії, її повторюваності. Порівняй: *На завтра прогнозують сильний мороз і На вулиці тріщать морози*.